

# **הדרה\* ודימוי שלילי**

## **אי-שוויון בתקשורת הישראלית**

\* הדרה: הרחקה, דחיקה לשוליים, הוצאה מהכלל, exclusion.

נעמה ישובי

אלי אברהם

ויקי שירן

עיסאם אבו-ריא

ענת פירסט

יולי חרומצ'נקו

דפנה למיש

דודי זילברשלג

גייל אוסלנדר

עמית קמה

עריכה: נעמה ישובי

יולי 2001

## מבוא

"ביסוד כבוד האדם מונח גם חופש הביטוי. כבודו של אדם כאדם נפגע אם אין נותנים לו להביע את אשר עם ליבו ואם אין נותנים לו להתפתח על-ידי שמיעת דעותיהם של אחרים."<sup>1</sup>

חוברת זו יוצאת לאור כחלק מניסיון למפות דפוסי אי-שוויון בחברה הישראלית. חוברת קודמת "איפה ואיפה - מאזן השוויון בישראל", שעסקה באי-שוויון בעבודה, בחינוך ובפלילים, יצאה לאור בדצמבר 1999. הפעם מבקשת האגודה לזכויות האזרח בישראל למקד את תשומת הלב לסוגיית אי-השוויון בתקשורת ובמיוחד בשידור הציבורי: העדר נגישות מספקת לכלי התקשורת, הדרת קבוצות שונות בישראל מהמרחב התקשורתי והתייחסות סטריאוטיפית לקבוצות אלו. יש לציין כי בשנים האחרונות ניכרת מודעות רבה יותר לסוגיות הללו, אולם עדיין פירותיה של מודעות זו מעטים. מסמך זה בא להצביע על הצורך להגביר את הנגישות של כלל הציבור הישראלי לכלי השידור הציבוריים ואת הגיוון בהם. זאת, כמובן, מבלי לפגוע בחופש העיתונות. אנו סבורים כי הבטחת הנגישות לכלי התקשורת לכלל האזרחים במדינה עולה בקנה אחד עם כללי האתיקה המקצועית ועם החוקים המסדירים את פעולת כלי השידור הציבוריים.

המאמר הראשון בחוברת סוקר את הקשר בין אי-שוויון בתקשורת לזכויות האדם - חופש הביטוי, שוויון, כבוד האדם - נתייחס בו בקצרה להיבטים משפטיים של הנושא ולמצב הקיים בתקשורת כיום. בהמשך מופיעים מאמרים פרי עטם של חוקרים, אשר חקרו את יחסה של התקשורת הישראלית לקבוצות מיעוט שונות. המאמרים מציירים תמונה מפורטת של תקשורת בעלת פרופיל מובהק: יהודי, אשכנזי, גברי, חילוני, הטרוסקסואלי, בריא בגופו ובנפשו. קבוצות אחרות בחברה - נשים, ערבים, מזרחים, דתיים, עולים, הומואים ולסביות, אנשים עם מוגבלות - נתפסות בה כשוליות. הקבוצות הללו מוצגות לעתים קרובות בהקשרים שליליים, של פושעים וסוטים - או לחלופין כקורבנות - תוך שימוש רב בדימויים שליליים המלווים את הקבוצות הללו ממילא. כללנו בחוברת גם מאמרים על ייצוגן בתקשורת של שלוש קבוצות - מזרחים, עולים מחבר העמים וחרדים - שלגביהן לא נערכו, ככל הידוע לנו, מחקרים אקדמיים, ועל כן המאמרים העוסקים בקבוצות אלו מבוססים בעיקר על הידע של מחבריהם.

## אי-שוויון בתקשורת זכויות האדם

נעמה ישובי, האגודה לזכויות האזרח בישראל

"הצידוק לחופש הביטוי הוא מורכב ומשולב. זהו החופש של היחיד להגשים את עצמו ולגבש לעצמו השקפת עולם ודעה, על ידי מתן דרור לרוחו, היוצרת והקולטת, המרשימה והמתרשמת; זהו החופש של היחיד ושל הכלל להוציא את האמת לאור בדרך של התמודדות חופשית ובלתי פוסקת בין האמת לבין השקר; זהו החופש של בני החברה להחליף, ברוח סובלנית, ללא מורא ופחד ומתוך כיבוד האוטונומיה של כל יחיד, דעות והשקפות, ולשכנע זה את זה, כדי לייצב, לעגן ולפתח את המשטר הדמוקרטי."<sup>2</sup>

חופש הביטוי הוא זכות יסוד מן המעלה הראשונה, המתממשת, בין היתר, באמצעות "שוק הרעיונות". בהקשר של תקשורת ציבורית חשוב להדגיש שני היבטים מרכזיים של חופש הביטוי:

- זכותם של יחידים וקבוצות לבטא באופן חופשי את דעותיהם ולהעלות לדיון ציבורי סוגיות בעלות חשיבות לגביהם.

- זכותו של הציבור הרחב לקבל מידע מדויק ותמונה מהימנה של המציאות והחברה הישראלית, על מגוון הקבוצות בה, תרבותן, השקפותיהן והעדפותיהן.

לכלי התקשורת תפקיד מרכזי במימוש חופש הביטוי, הן כספקי מידע ופרשנות והן כבימתו של שוק הרעיונות, שבו נידונים ומלובנים נושאים שעל סדר היום. הם מחויבים, על כן, לאפשר גישה שווה לכלל הציבור הישראלי ולתת ביטוי מתאים למיגוון התרבותי של החברה הישראלית ולהשקפות השונות הרווחות בציבור. במציאות עקרונית אלה מתממשים באופן בלתי-מספק, כפי שיפורט להלן.

בעבר נשקפה לחופש הביטוי סכנה בעיקר מצד גורמים פוליטיים - ניסיון לצנזר ולמנוע פירסום של חומרים ביקורתיים והבעת דעות שאינן ערבות לאוזני השלטון - במשך השנים פחתה סכנה זו (הביטוי הבולט ביותר בשנים האחרונות הוא ביטול ועדת העורכים, שבאמצעותה השפיעה הממשלה רבות על תכני העיתונות). כיום אנו ערים לסכנות נוספות: האחת - ריכוז השליטה באמצעי התקשורת ואינטרסים כלכליים של בעלי כלי התקשורת. לכן יש לדאוג לפיזור השליטה, שיביא גם לגיוון ברעיונות המובאים לידיעת הציבור. דו"ח זה לא יעסוק בפגיעה בחופש הביטוי, שהיא תוצאה של מצב זה. הסכנה השניה, שבה נעסוק בחוברת זו – דומיננטיות תקשורתית של הקבוצה החברתית ההגמונית, המורכבת מגברים-יהודים-אשכנזים-חילוניים-ילידי-הארץ-בריאים-צעירים-הטרוסקסואלים. הסיכוי שנראה על מסך הטלוויזיה או נשמע בתוכנית רדיו מישחי או מישחו שאינם עונים על הפרופיל הזה נמוך יחסית.

קיומו של שוק הרעיונות הוא אינטרס חברתי. מכוחו מתאפשר תהליך של בירור האמת, שהוא חלק מרכזי מההליך הדמוקרטי. כאשר בשוק זה משתקף רק חלק מהמציאות נפגם בירור האמת. בעידן המודרני, ללא אפשרות גישה לאמצעי התקשורת הגשמתו של חופש הביטוי היא בעלת משמעות מוגבלת ביותר. ולא רק חופש הביטוי נפגע: הדרת חלק נכבד מהאזרחים במדינה מהמרחב התקשורתי פוגעת בזכותם לשוויון - ביכולתם לקחת חלק שווה בהשפעה על חייהם - ובזכות לכבוד.

מדובר אפוא לא בפגיעה פוזיטיבית בחופש הביטוי אלא במחדל – כלומר הימנעות מיזומה שתכליל את הקבוצות שבהן אנו עוסקים. אנו מבקשים כאן לכאורה להתערב בשיקוליהם של הגורמים התקשורתיים ולכפות או לאכוף עליהם את השוויון ואת חופש הביטוי. התערבות כזו היא בעייתית ביותר ולכן נסייג מראש ונבהיר כי ראוי להימנע ככל האפשר מהתערבות באוטונומיה של כלי התקשורת, העלולה לפגוע בעצמאותם. עם זאת, אנו סבורים כי יש להפנות את תשומת הלב לתופעת ההדרה התקשורתית וכי כלי התקשורת עצמם צריכים לראות בהבטחת הנגישות לכל חלקי האוכלוסייה חלק מחובתם המקצועית.

### **החובה לתת ייצוג למיגוון הדעות והקבוצות באוכלוסייה**

1. סעיף 4 לחוק רשות השידור, התשכ"ה-1965, קובע כי "הרשות תבטיח שבשידורים ינתן ביטוי מתאים של השקפות ודעות שונות הרווחות בציבור ותשדר אינפורמציה מהימנה". הסעיף עמום ולשונו מעניקה שיקול דעת באשר ליישומו - ההשקפות צריכות להיות "רווחות", וביטויין יהיה "מתאים". לא נאמר בו דבר מפורש על ביטוי למיגוון התרבותי במדינה (ראו להלן חוק הרשות השנייה).
2. סעיף 5(ב)(6) לחוק הרשות השנייה לרדיו וטלוויזיה, התש"ן-1990, קובע כי הרשות תפעל "למתן ביטוי מתאים למיגוון התרבותי של החברה הישראלית ולהשקפות השונות הרווחות בציבור"; סעיף 5(ב)(7) לחוק מחייב את הרשות לפעול "לשידור מידע מהימן, הוגן ומאוזן"; בסעיף 47 נדרשת הרשות השנייה להבטיח "כי בשידור בענייני היום שלתכנון יש משמעות ציבורית יהיה ביטוי נאות לדעות שונות הרווחות בציבור"; בסעיף 64 נדרשת חברת החדשות לקיים "שידורי חדשות מדויקים, מהימנים ומאוזנים".
3. סעיף 6מח (4) לחוק הבזק קובע כי אחד התנאים למתן רשיון לשידורי כבלים ולווין יהיה מיגוון השידורים והשירותים המוצעים בידי מבקש הרשיון ואפשרויות הבחירה שהוא יציע לציבור.

### **כלי התקשורת כבמה ציבורית**

האם חופש הביטוי הוא של כלי התקשורת עצמו ושל העיתונאים העובדים בו, או של הציבור הרחב? ההיבט הראשון רואה בכלי התקשורת דובר. ההיבט השני רואה בו במה - מעין פינת רחוב אלקטרונית - שעליה מוגשם חופש הביטוי של דוברים ושומעים. בשנת 1985 עתר מנהיג תנועת כ"ך, מאיר כהנא, לבג"צ נגד החלטת הוועד המנהל של רשות השידור, לפיה "במטרה להבטיח

שכלי התקשורת הממלכתיים לא יישמשו במה להסתה נגד אזרחים ולהצהרות הפוגעות במדינת ישראל והמנוגדות לעקרונות מגילת העצמאות [...] יבדקו על פי העקרונות הללו ראיונות עם מאיר כהנא, או ציטוט הצהרות מפיו, וידיעות וכתבות הקשורות בפעילותו, ויותרו לשידור רק ידיעות בעלות ערך חדשותי מובהק ואשר אינן פוגעות בעקרונות אלה ובחוק רשות השידור ורוחו".<sup>3</sup> כהנא טען שזו צנזורה פוליטית, הפוגעת בחופש הביטוי שלו ומפלה אותו לעומת חברי כנסת אחרים. השופט אהרן ברק (כתוארו אז) קבע בפסק הדין שלרשות השידור עצמה יש חופש ביטוי אך מצד שני עליה להבטיח גם את חופש הביטוי של זולתה ועליה למצוא איזון בין זכותה כדובר לבין חובתה כבמה.<sup>4</sup>

על חובתה של רשות השידור כבמה ציבורית (ובאותם ימים הבמה הטלוויזיונית היחידה) עמד בג"צ כמה שנים לפני פסק הדין בעניין כהנא כאשר ויקי שירן (ועימה קבוצת אזרחים מזרחים) דרשה למנוע את הקרנת סידרת הטלוויזיה התיעודית "עמוד האש", בטענה ש"בהתמקדותה ביהדות אשכנזי ובהתעלמות מהתהליכים שהתרחשו אצל יהודי המזרח חוטאת הסידרה בחוסר איזון משווע ואינה משקפת את כל שבטי ישראל כראוי תוך הצגת הנושא באורח בלתי מאוזן ותוך פגיעה קשה בתדמיתה של יהדות המזרח בעיני עצמה כבעיני אחרים".<sup>5</sup> העתירה נדחתה אך הנשיא-דאז שמגר הדגיש כי "זכותו של הכלל היא, כי תישמר חירות הביטוי בכלי התקשורת - הרדיו והטלוויזיה - וכי כלים אלה יופעלו בדרך ובאופן שיש בהם כדי לקיים חירות זו הלכה למעשה. הזכות הנשמרת, כאמור לעיל, היא בעיקר זכותו של הציבור הרחב, היינו של המאזינים והצופים, ולא רק של אלו המבקשים לשדר את התכנית... כי גם גלי האתר הם רכוש הציבור ולא רכושו של פרט זה או אחר".<sup>6</sup>

## הנגישות לשידור הציבורי – הלכה למעשה

השידור הציבורי מדיר חלקים נכבדים מהציבור בישראל מהמרחב התקשורתי. הכניסה למרחב זה, ובמיוחד לשעות השידור העיקריות (פריים-טיים), חסומה במידה רבה בפני נשים וערבים, מזרחים וזקנים, אנשים עם מוגבלות, דתיים ואחרים. במיוחד ניכרת הדרה זו בתוכניות מלל העוסקות בנושאים שעל סדר היום (מדיניים, כלכליים, פוליטיים וכדומה). המתדיינים בהן רובם גברים יהודים, ילידי הארץ או ותיקים בה, חילונים, ממוצא אשכנזי. נציגים מקבוצות אחרות בחברה יוזמנו לתוכניות אלו על-פי-רוב כאשר על הפרק נושא שנוגע ישירות לאותה קבוצה, ורק לעיתים נדירות כמומחים מקצועיים או כמייצגי נקודת השקפה ייחודית ועמדות משלהם.

זה המקום לציין, שגם בין המראיינים, המנחים והמגישים (ובמידה מסוימת גם בין הכתבים והעורכים) יש ייצוג גבוה ביותר ליהודים לעומת ערבים, לגברים לעומת נשים, לאשכנזים לעומת מזרחים, לחילונים לעומת דתיים.

"אין לך גורם הרסני יותר לחברה, מאשר תחושת בניה ובנותיה כי נוהגים בהם איפה ואיפה. תחושת חוסר השוויון היא מהקשות בתחושות. היא פוגעת בכוחות המאחדים את החברה. היא פוגעת בזכותו העצמית של האדם".<sup>7</sup>

## **ערוצים ייעודיים**

יש הטוענים כי הקמת ערוצים ייחודיים בעבור קבוצות נפרדות היא הפתרון לבעיה. למעשה, מגמה כזו היא המשכו של תהליך ההדרה ויצירת "גטאות" תקשורתיים, בעוד הזירה המרכזית נותרת בשליטת הקבוצה הדומיננטית בחברה. תפקידם של ערוצים ייעודיים לספק אפיק ביטוי לצרכיה של קבוצה זו או אחרת, בנוסף, ולא במקום, מתן ביטוי לאותה קבוצה בסוגיות הנוגעות לכלל הציבור.

## **סטריאוטיפים**

כאשר מופנה זרקור תקשורתי כלפי אנשים שאינם משתייכים לקבוצה ההגמונית הם מוצגים לא פעם באופן סטריאוטיפי, הגורם לעיוות דמותן ולהנצחת מיקומן בשולי החברה. במקרים כאלה אנשים בעלי מוגבלות יופיעו על המסך לרוב תוך הדגשת מוגבלותם, ולא פעם כמי שזקוקים לתרומות ולרחמי הציבור; הומוסקסואלים ולסביות יוצגו כדמויות נלעגות; ערבים יופיעו בהקשרים פליליים או בטחוניים; נשים יוצגו בשמן הפרטי בלבד, בהקשרים של משק הבית, או כקורבנות; וכן הלאה. דומה, שבשנים האחרונות חל שינוי מסוים באופן ההתייחסות לחלק מקבוצות אלו אך עדיין יש מקום רב לשיפור. הצגה סטריאוטיפית זו מטפחת דימויים שליליים כלפי מיעוטים בחברה ובכך פוגעת בכבודם.

## **פיקוח ציבורי**

כפי שצינו לעיל, יש להיזהר מפני התערבות שלטונית בהחלטות של כלי התקשורת. גם פיקוח שיפוטי הוא כלי שיש לנקוט בו בזהירות רבה. לעומת זאת, הפיקוח הציבורי על פעולת כלי השידור הציבוריים יכול לסייע בהבטחת זכותו של הציבור הרחב, על גווניו וחלקיו, לביטוי תקשורתי. החוק כונן גופים ציבוריים המלווים את רשויות השידור (מליאת רשות השידור והוועד המנהל שלה, מועצת הרשות השנייה, מועצת הכבלים), שחבריהם אמורים לשמש, בין היתר, גוף מפקח ציבורי ולוודא שהשידורים יהיו הוגנים ומאוזנים.

בחודש ספטמבר 2000 הוגש לשר המדע, התרבות והספורט דו"ח על השידור הציבורי בארץ, שהכינה ועדה ציבורית. הוועדה הדגישה כי השידור הציבורי חייב להתמקד בצורכיהן של אוכלוסיות היעד. והצביעה על צורך בשינוי התפיסה הקיימת, של שיקוף האליטה התרבותית, לטובת תפיסה ייצוגית ודמוקרטית יותר: "יש צורך שמסכי הטלוויזיה ובמיוחד אלה של השידור הציבורי, ישקפו את העושר האתני, השפתי והתרבותי של החברה הרב-תרבותית של ישראל. יש מקום חשוב למבטאים השונים של העולים מחבר העמים, מאתיופיה, או למבטא הערבי של המיעוט הערבי הגדול, בצד המבטא העברי התקני."<sup>8</sup>